

ISSN: 2320-9690

ਪਰਖ

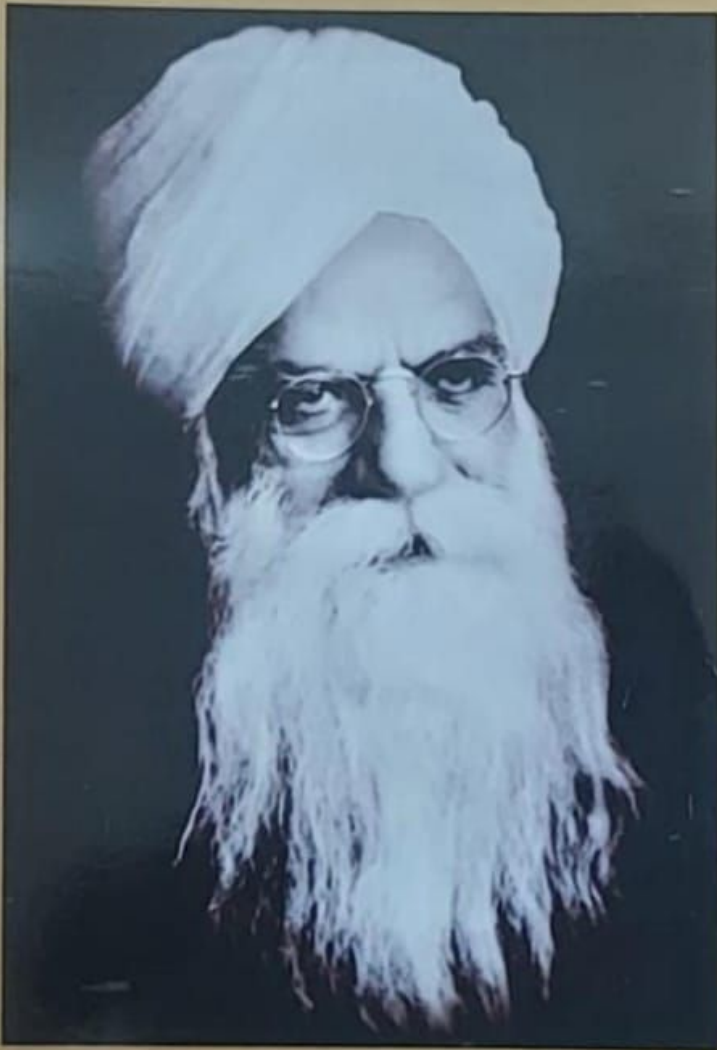
PARKH

Refereed Research Journal of Punjabi
Language, Culture and Literature
(Bi-Annual)

Vol. 1 & 2 January-December 2023

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ

Bhai Vir Singh Vishesh Ank

Chief Editor
Prof. Yog Raj

Editor
Prof. Sarabjit Singh

Department of Punjabi
Panjab University, Chandigarh

ISSN : 2320-9690

PARKH

Refereed Research Journal of Punjabi
Language, Culture and Literature
(Bi-Annual)

Vol. I & II January-December 2023
Bhai Vir Singh Vishesh Ank

Chief Editor
Dr. Yog Raj

Editor
Dr. Sarabjit Singh

Department of Punjabi
Panjab University, Chandigarh

PARKH

Refereed Research journal of Punjabi
Language, Culture and Literature
(Bi-Annual)

Vol. I & II January-December 2023
Bhai Vir Singh Vishesh Ank

ਪਰਖ

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ	:	ਡਾ. ਯੋਗ ਰਾਜ
ਸੰਪਾਦਕ	:	ਡਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ
ਸੰਪਾਦਕੀ ਬੋਰਡ	:	ਡਾ. ਯੋਗ ਰਾਜ ਡਾ. ਉਮਾ ਸੇਠੀ ਡਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਡਾ. ਅਕਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਤਨਵੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ

Price : Rs.250/- Postage Charges additional

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ ਵੱਲੋਂ**ਸੰਪਾਦਕੀ****ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ**

1.	ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਪਾਸਾਰ	ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਵੀ	5
2.	ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਰਾਜ, ਸਿੱਖ ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ-ਕਾਵਿ	ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਿਰਸਾ	13
3.	ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਿਆਂ	ਡਾ. ਵਨੀਤਾ	26
4.	ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸਮੀਖਿਆ ਨਾਲ ਅਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਸੰਵਾਦ (ਮੈਟਾ-ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ)	ਡਾ. ਯੋਗ ਰਾਜ	36
5.	ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਵਿ	ਡਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ	47
6.	ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਾਵਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ	ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਤਿਆਗੀ	75
7.	ਲਹਿਰ ਹੁਲਾਰੇ ਕਾਵਿ: ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਪਰਿਪੇਖ	ਡਾ. ਪ੍ਰਵੀਨ ਕੁਮਾਰ	83
8.	ਪਰੰਪਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਾਲਾ ਆਧੁਨਿਕ ਮਹਾਕਾਵਿ : ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ	ਡਾ. ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੁਮਾਰ	90
9.	ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਵਿ: ਈਕੋ-ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ	ਡਾ. ਹਰਮੇਲ ਸਿੰਘ	100
10.	ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ	ਡਾ. ਪਵਨ ਕੁਮਾਰ	107
11.	ਮੇਰੇ ਸਾਂਈਆਂ ਜੀਓ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਸਰੋਕਾਰ	ਡਾ. ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	114

ਵਾਰਤਕ ਅਤੇ ਖੋਜ ਚਿੰਤਨ

12.	ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ : ਖੋਜ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ	ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ	118
13.	ਅਸ਼ਟ ਗੁਰ ਚਮਤਕਾਰ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ - ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਾਰਤਕ	ਸ. ਸੁਵਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ	126
14.	ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਮਕਾਲ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਵਾਰਤਕ	ਡਾ. ਧਰਮ ਸਿੰਘ	133
15.	ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਮਤਕਾਰ: ਇਕ ਅਧਿਐਨ	ਡਾ. ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਡਾ. ਭਾਰਤ ਬੀਰ ਕੌਰ ਸੰਧੂ	141
16.	ਸਾਕਾ 1947 : ਪੰਜਾਬ ਬਣਵਾਰੇ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ	ਡਾ. ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	155

ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਨਾਟ ਚਿੰਤਨ

17.	ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਵਲਕਾਰੀ	ਡਾ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ	164
18.	ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ	ਡਾ. ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	172
19.	ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਮੁੜ ਫਰੋਲਦਿਆਂ	ਡਾ. ਰਵੇਲ ਸਿੰਘ	187
20.	ਨਾਟਕਕਾਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਚਿੰਤਨ	ਡਾ. ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	196
21.	ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੇਣ	ਡਾ. ਗੁਰਸੇਵਕ ਲੰਬੀ	202

ਕੋਸ਼-ਚਿੰਤਨ

22.	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼ : ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਕੋਸ਼ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਦਰਭ	ਡਾ. ਉਮਾ ਸੇਠੀ	208
23.	ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ	ਡਾ. ਅਕਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਤਨਵੀ	217

ਅਨੁਵਾਦ ਚਿੰਤਨ

24.	ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਨੁਵਾਦ-ਕਲਾ ('ਨੀਤੀ ਸ਼ਤਕ' ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ)	ਡਾ. ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ	227
-----	---	------------------	-----

ਦਸਤਾਵੇਜ਼

25.	ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸੰਬੰਧੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਫਿਲਮ	ਰਾਜੀਵ ਕੁਮਾਰ	235
-----	------------------------------------	-------------	-----

English Section

26.	Bhai Vir Singh: Retrieving the Voice of Margins	Dr. Gurpal Singh Sandhu	238
27.	Bhai Vir Singh: Mysticism of the Perception	Dr. Amandeep	246

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ

ਡਾ. ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
ਸ਼੍ਰੀ ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ

19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 1849 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਵਾਹ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਇਕ ਨਵੀਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਨਵੀਆਂ ਯੁੱਧ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ, ਨਵਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੈਂਤੜਾ ਅਤੇ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਸਮਾਜਕ-ਸਾਹਿਤਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਸਟਮ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਿਥੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਵੰਡਣ ਲਈ ਨਵੇਂ ਹੱਥ ਕੰਡੇ ਵਰਤਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਲਾਲਚ, ਧਰਮ ਬਦਲੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਜਿੱਤ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਨੂੰ ਲੰਮਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹਰ ਸੰਭਵ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਲੋਕ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸ ਕੋਝੀ ਚਾਲ ਤੋਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਹਿੱਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ। ਈਸਾਈਆਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁੰਮਰਾਹ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਣਖ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਅੱਗੇ ਆਏ। ਆਰੀਆਂ ਸਮਾਜ, ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ, ਜੈਨ ਸਭਾ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਆਦਿ ਨਾਮ ਦੀਆਂ ਕਈ ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਚੰਭੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲਹਿਰਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਤਾਂ ਸ਼ੀਤ ਯੁੱਧ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿੱਧੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਇਹ ਤੱਥ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਸਥਿਰਤਾ, ਰਾਜਿਆਂ-ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਅਯਾਸ਼ੀ, ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸੁਣਵਾਈ ਦੀ ਘਾਟ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਦੇਸੀ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਤੋਂ ਮੁਖ ਮੋੜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਹੀ ਰਿਹਾ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤਹਿਰੀਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਅਧੀਨ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਨਿੱਖਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਮਰਜੀਵਿਤਿਆਂ ਦੀ ਉਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੀ ਜੋ ਸਮਾਜਕ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਅਭਿਲਾਖਾ ਕਰਦੇ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਸੁੰਦਰੀ' ਵਿਚ ਆਏ ਇਹ ਸ਼ਬਦ :

ਸਾਡਾ ਤੁਰਕਾਂ ਨਸਲ ਨਾਲ ਕਿ ਪਠਾਣਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਵੈਰ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਗੁਆ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਸਾਡਾ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਨਾਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹੋ ਕੇ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਆਉ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਬੇਗੁਨਾਹਾਂ ਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਸੁੱਟਦੇ ਹਨ, ਮਾਮਲਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪਰਜਾ ਦੀ ਰਾਖੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਧਰਮ ਵਿਚ ਦਖਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਮਲੋ-ਮੱਲੀ ਧਰਮ ਹੀਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਾਪ ਹਨ ਰਾਜਾ ਦਾ ਧਰਮ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੁਲਮ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਕਿਸੇ ਜਾਤ ਜਾਂ ਮੱਤ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਵੈਰ ਨਹੀਂ। ਸਾਡੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਧਰਮ ਫੈਲਾਵਨ ਆਏ ਸਨ। ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਅਧਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਦੁਖਾਉਂਦੇ ਹਨ... ਦਿੱਲੀ ਆਪ ਦਿੱਲੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਲਾਹੌਰ ਕਈ ਰੰਗ ਪਲਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।¹

ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਇਹ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਲੇਖਕ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਨਵੇਂ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਦੀ ਮੁੱਖ ਆਸ਼ਾ ਵੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤੀ ਸੀ। ਇਕ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕੀਆਂ ਅਸਲੀ ਸਿੱਖ ਮਰਯਾਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਨਾ, ਜੀਵਨ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲਣਾ ਸੀ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖ ਸੀ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਚਿੰਤਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਚੇਤਨ ਨਾਵਲ ਪਾਠਕਾਂ ਜਾਂ ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਭਿੰਨ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ 'ਤੇ ਹੋਈ ਆਲੋਚਨਾ ਉੱਪਰ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਲੋਚਨਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਅਧਿਐਨ ਆਪਣੀ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਪੈਂਤੜੇ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਨਾ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਵੀ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਦੀ ਆਮਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਜਦੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ ਸਮੂਹ ਉਨ੍ਹਾ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਅਭਿੱਜ ਸੀ, ਜੋ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀਆਂ ਕਾਰਨ ਬਣੀਆਂ ਸਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ 100 ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮਰ ਹੰਢਾ ਚੁੱਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਪਰੰਪਰਾ ਅਜੇ ਵੀ ਪਰਪੱਕਤਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਨਾ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੇ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਨਾ ਨਾਵਲ ਅਧਿਐਨ ਬਿਰਤੀ ਤਹਿਤ ਨਹੀਂ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਸਗੋਂ ਅੱਜ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਵਿਚਰਨ ਕਾਰਨ ਅਕਾਦਮਿਕ ਆਲੋਚਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਦਾਰਮੋਦਾਰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਜਗਤ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਡਿਗਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਨਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਪਾਠਕ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਨ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਾਠਕ ਵਰਗ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪਾਠਕ ਵੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਧਾਰਮਕ-ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਬਿਰਤੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਉਹ ਇਨਸਾਨ ਹਨ ਜੋ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿੰਤੂ ਕਿਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾ ਉੱਪਰ ਜਨਮਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪਏ ਚਮਤਕਾਰ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਪਾਠਕ ਹਨ ਜੋ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚਲੇ ਪਾਸਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਹੀ ਇਨਕਾਰੀ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕ ਹਨ ਜੋ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਪਹੁੰਚ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁਸਾਂਝ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ :

ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਬਾਰੇ ਕੀਤੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਘਟੀਆ ਪੱਧਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਕੋਲ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਪਾਸ ਵੀ ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਘਿਸੀ-ਪਿਟੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਹੋਰ ਫੇਰ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਆਲੋਚਕ ਤਾਂ ਪਲਾਟ ਤੇ ਹੋਂਦ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਹੀ ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਲੋਚਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨਾਲ ਸਦਾ ਹੀ ਅਨਿਆਂ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਔੜੜੇ ਪਏ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਲੋਚਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਸੋਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।²

ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁਸਾਂਝ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਟਿੱਪਣੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਕਿ:

- ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇਖਾ-ਦੇਖੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸਮਾਜਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਸਟਮ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।
- ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਕ ਨਾਵਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਨਾ ਤਾਂ ਸੁਹਿਰਦ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਅਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ।
- ਆਲੋਚਨਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਗੂਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਨਾ ਨਾਵਲ ਕਲਾ ਦੀ ਤਹਿ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸਤਹੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਆਲੋਚਨਾ ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਸਰਬਗਿਆਤਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿੰਤੂ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਦੂਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ 'ਤੇ ਵੀ ਅਪੱਤੀ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰੀ ਮੰਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਤਹਿਤ ਹੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਤਹਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਚਰਚਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਤੀ ਪਰਸੰਸਾ ਭਾਵੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਵਧੀਆ ਮੰਨ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ ਅਨੁਸਾਰ:

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਕੌੜਾ ਮੱਲ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਦਰਦ, ਗੁਰੂ ਘਰ ਲਈ ਪਿਆਰ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।³

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਈ ਹੋਰ ਆਲੋਚਕ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਲਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹੇ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਵਲ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਰਲ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲੇ ਰੇਖਾਗਤ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਸਰਮਾਇਆ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।⁴

ਇਸੇ ਤੱਥ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਇਕ ਹੋਰ ਨੁਕਤਾ ਹੈ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿੱਖਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਲੋਚਕ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚਲੇ ਵਸਤੂ ਬਾਬਤ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਥਮ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਥਮ ਲੇਖਕ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ:

- ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਥੇ ਗੁੜ੍ਹ, ਅਮੂਰਤ, ਸੂਖਮ ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਿੰਬਮਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁵

- ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਥੇ ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤਕ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁶
- ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸਿੱਖ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।⁷

ਉਪਰੋਕਤ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਜੋ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਇਸ ਤੱਥ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਨੂੰ ਅਵਗਤ ਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਆਲੋਚਕ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਉਸਰੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਸਾਰੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲ ਵਸਤੂ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਤੀਸਰੀ ਟਿੱਪਣੀ ਇਸ ਤੋਂ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਕਟ ਲੇਖਕ ਦੀ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਆਦਰਸ਼ ਮਾਡਲ ਲੈਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੇ ਗਏ। ਸੋ ਆਲੋਚਨਾ ਕਿਰਤਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵਸਤੂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਦੀ ਥਾਂ 'ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਕੀਤਾ ਗਿਆ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੁਝ ਆਲੋਚਨਾ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਨਿਰਣਾਤਮਕ ਸਰੂਪ ਵਾਲੀ ਹੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਨਾਵਲੀ ਕਿਰਤਾਂ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਕਾਰਵਾਦੀ ਪਹੁੰਚ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਇਹ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਾਵਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸੰਸਾਭਾਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸਗੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਸਾਭਾਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੋਸ਼ ਮੁਕਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ:

- ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਵੇ।
- ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚਲੀ ਜੀਵਨ ਜੁਗਤ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉਘਾੜੇ।
- ਇਹ ਆਲੋਚਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਰਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਚਿੰਤਨ ਪਰਕ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਾਰਕਿਕ ਸੂਝ ਤਹਿਤ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣੇ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਵੀ ਦੇਵੇ।
- ਇਹ ਆਲੋਚਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਅਕਤੀ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਰਚਨਾ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਭਾਵੇਂ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਵੱਡੀ ਖਾਸੀ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਲੋਚਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜਿੱਥੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਉਥੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਾਰਥਕ ਪੱਖ ਵੀ ਉਘੜਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਦੂਸਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਵਲ-ਰੂਪ ਮੁਤਾਬਕ ਪਰਕ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਜੋ ਇਸ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਦੇ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾਤਮਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਕ ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਘਾਟਾਂ ਵੱਲ ਕੀਤਾ ਸੰਕੇਤ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ।

ਸੁੰਦਰੀ, ਬੀਜੇ ਸਿੰਘ, ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ... ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਰੰਗਣ ਵਿਚ ਰੰਗੀਆਂ ਹੋਇਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲਾਭਵੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮਰਦ ਜਾਂ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਆਚਰਨ ਨੂੰ ਹਾਲਾਤ ਮੁਤਾਬਕ ਉਸਰਦਾ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਬਲਕਿ ਸੁੰਦਰੀ ਬੀਜੇ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੇ ਆਚਰਨ ਬਣੇ-ਬਣਾਏ ਆਚਰਸ਼ਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਢਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਆਚਰਸ਼ਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ, ਕੌਮੀ, ਪ੍ਰੇਮੀ, ਸੋਹਣੇ ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵਾਲੇ, ਹਿੰਦੂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਇਰ ਅਤੇ ਚੁਗਲ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਲਮ ਤੇ ਵਿਸ਼ਈ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ।⁸

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਮੰਨਣ ਜਾਂ ਨਾ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਧਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨਾਵਲ ਕਿਰਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਨਾਵਲ ਜਗਤ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਨਾਵਲੀ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਮਨੋਰਥ ਸਿਰਜਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਆਲੋਚਕ ਤਾਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਖਿੱਚ-ਧੂਹ ਕੇ ਮੰਨਣ ਲਈ ਰਾਜੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਨਿਰੰਜਨ ਤਸਨੀਮ ਮੁਤਾਬਕ:

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਜਨਮਦਾਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।⁹

ਇਸੇ ਆਦਿਕਾ ਵਿਚ ਤਸਨੀਮ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਗਲਪਕਾਰੀ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਾਏ ਵੀ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪਕਾਰ’ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ:

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਖਿੱਚ-ਧੂਹ ਕੇ ਨਾਵਲ ਕਹੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਉਦਾਹਰਣ ਭਰਪੂਰ ਕਥਾਵਾਂ ਹਨ ਤੇ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਨ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰੋਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸਰਵਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਥਾਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਬੀਜੇ ਸਿੰਘ, ਸੁੰਦਰੀ, ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ ਆਦਿ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕਲਪਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੱਚ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨੀ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਪਿਛਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ।¹⁰

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਨਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਵਿਚ ਡਾ. ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ ‘ਵਿਲਖੂ’ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਮੱਤ ਦੇ ਧਾਰਣੀ ਹਨ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋੜਦੇ ਸਗੋਂ ‘ਧਾਰਮਕ ਰੁਮਾਂਸ’ ਹੀ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਇਤਿਹਾਸਕ ਧਾਰਮਕ ਰੁਮਾਂਸ ਸੁੰਦਰੀ ‘ਬਿਜੇ ਸਿੰਘ’ ਤੇ ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ ਦਿੱਤੇ। ਬਾਬਾ ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਘੜੇ-ਘੜਾਏ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਕਰਤਾ ਦੀਆਂ ਕਠਪੁਤਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਵਿਚਰਦੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਦਾ ਝਾਉਲਾ ਨਹੀਂ ਪੈਣ ਦਿੰਦੇ।¹¹

ਇਹ ਨਜ਼ਰੀਆ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲੀ ਵਿਧਾ ਤੋਂ ਕੋਰੇ ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਆਲੋਚਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਪਰਾਰੂਪ (ਮਾਡਲ) ਮੰਨਦੇ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਭੁੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਵਲ ਪਰਪਰਾ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਵਿਧਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਉਪਜੀ ਸਮਾਜਕ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਮੱਧਵਰਗੀ ਜਮਾਤ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ :

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਰੋਤ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਗੱਦ ਸਾਹਿਤ ਕੇਵਲ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਅਸਲੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਰੋਤ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵਿਚ ਪਨਪ ਰਹੀ ਗਭਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਮਾਨ-ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਗੱਦ ਰਚਨਾ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਤੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਹੋ ਸਕੀ ਜਿਹੜੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਾਨੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਮਹਾਂ ਨਗਰੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਗਭਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਮਾਨ ਸਹਿਤ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।¹²

ਉਪਰੋਕਤ ਟਿੱਪਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਨਰੂਲਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਲਾਲਸਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੱਧਵਰਗੀ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ, ਬੁਝਾਂ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਲੋੜ ਵਿੱਚੋਂ ਜੰਮਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਥਾਰਸਸ ਹਿੱਤ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਟਟੋਲੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮੇਂ ਵਿਚਲੀ ਰਾਜਸੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਕ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਕ ਮੰਡੀ ਵਜੋਂ ਵਰਤਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੀ ਖਰੀਦ ਅਤੇ ਤਿਆਰ ਮਾਲ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਲਈ ਇਕ ਵਿਉਪਾਰੀ ਵਰਗ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਇਹ ਵਿਉਪਾਰੀ ਵਰਗ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨ ਲਈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਲੋਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੱਖੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਲੋੜ ਸੀ। ‘ਰਹੀਏ ਸ਼ਹਿਰ ਭਾਵੇਂ ਹੋਵੇ ਕਹਿਰ’ ਵਰਗੀਆਂ ਕਹਾਵਤਾਂ ਇਸੇ ਹੋਰ ਦੀਆਂ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਹਨ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੁਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸਮਝੋਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਆਮਦ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਸੂਝਵਾਨ ਆਲੋਚਕ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਆਪਣੇ ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਜਾਂ ਨਾਂਗ ਪੱਖੀ ਨਿਰਣੇ ਦੇਣ ਤੱਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਝ ਵੀ ਕੋਈ ਵਿਧਾ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਰਪੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕਦਮ ਹੀ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈ ਲੈਂਦੀ। ਨਵੀਂ ਵਿਧਾ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਅਤੇ ਪਰਪੱਖਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੱਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਮੱਦੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਵਿਕੋਲਿਤਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਲਗਭਗ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਆਲੋਚਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਜਤ ਕਹਾਣੀ ਅੰਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ‘ਸੁੰਦਰੀ’ ਦਾ ਕਥਾ ਸੰਦਰਭ ਕਿਰਤ ਪ੍ਰੋ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਕਿਰਤ ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਰਸ਼ੀ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ : ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਕਿਰਤ ਡਾ. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਬਿਜੇ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ Identity ਕਿਰਤ ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸੋਭਤੀ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੁਮਾਂਸ ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਗਰੋਵਰ ਆਦਿ ਕੁਝ ਇਕ ਨਿਬੰਧ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚਲੇ ਕਥਾ ਅੰਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਛੋਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਰਕ ਸਿਰਫ਼ ਇਤਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰੀਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਨ। ਕੋਈ ਧਾਰਮਿਕ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਨਾਵਲੀ ਕਿਰਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੁਮਾਂਸ

ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਕੋਈ ਸਾਦ ਮੁਰਾਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਅੰਸ਼ਕਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਕਹਾਣੀ ਘੜਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਭਿੰਨ ਸਾਰ ਮੱਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੱਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਬਿਰਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਲੋਚਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਗਰਦਾਨਣ ਦੀ ਹਰ ਚੋਸ਼ਟਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਈ ਮੋਟਿਫ ਧਰਮ ਨਾਲ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ।¹³

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਵਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਉਹ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਗਲਪ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ। ਜੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਨੁਕਸ ਹਨ ਤਾਂ ਪਏ ਹੋਣ ਪਰ ਅਸਾਂ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਤੇ ਉਹ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਪਿਆਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ।¹⁴

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਈ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖੀ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਾਲਿਮ ਠਹਿਰਾਇਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਿੱਖੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚਲੀ ਜੜ੍ਹ ਫੜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਆਲੋਚਕ ਫੜਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹੇ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਕਿਤੇ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਅੰਤਿਕਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੋਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਨਹੀਂ ਗਰਦਾਨਿਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਆਦਰਸ਼ ਹੋ ਗੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਜੇਕਰ ਇਸ ਵਿਚ ਦੂਜੀਆਂ ਜੂਨਾਂ ਕੌਮਾਂ ਲਈ ਨਫਰਤ ਪਈ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਆਲੋਚਕ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲ ਕਿਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਆਦਰਸ਼ ਮੂਲ ਦੀਆਂ ਆਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ਸਿੱਖ ਜਮਾਤ ਦੇ ਉਸ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਬਾਣੀ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਬਾਣੇ ਨਾਲ ਜੁੜਕੇ ਬਾਣੇ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ (ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਅਧੀਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ) ਬਾਣਾ ਹੀ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੁਗਲਾਂ ਲਈ ਕੱਛ ਤੇ ਕੇਸ ਵਾਲੇ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਵੀ ਏਹੋ ਇੱਜ਼ਤ ਦਾ ਸੁਆਲ ਸੀ।¹⁵

ਸਾਡੀ ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਆਲੋਚਕ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿੜ ਰਾਏ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ:

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਉਚਤਾ ਦੀ ਸੁਰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵੱਡੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹⁶

ਵਾਕ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਾਇਦ ਆਲੋਚਕ ਦੀ ਦੁਚਿੱਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵੱਡੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਗ੍ਹਾ ਅਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਂ ਸਿੱਖੀ ਉਚਤਾ ਹੀ ਇਕ ਕਾਰਨ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਿੱਥਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਵੀ ਨਾਵਲ ਵਿਧਾ ਦੀ ਉਚਤਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਮੁੱਖੀ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਬਲਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਰੁੱਠੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ

ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸਿੱਖ ਹੀਣਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੇਠ ਜਿਉਂ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਕਤ ਸਮਾਜਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕਟ ਵੀ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਸੀ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਸਮਾਜਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਉਪਜ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿੱਧਾ ਜਿਹਾਦ ਛੇੜਨ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਬਚਾਉ ਮੁੱਖੀ ਪੈਂਤੜੇ ਅਧੀਨ ਸਮਕਾਲੀ ਹਾਲਤ ਦੀ ਸਮਰੂਪੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਲਮ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਤਾਂ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪਦਾਰਥਕ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਸੁੱਤੇ-ਸਿੱਧ ਹੀ ਕਬੂਲ ਕਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਲਮ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਉਦੇਸ਼ ਜ਼ੁਲਮ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਆਲੋਚਨਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਇਸ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਸਿਲੇ ਚੁਗਣ ਵਾਂਗ ਇਕੱਠੇ ਕਿਤੇ ਹਨ। ਕੌਮ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਗਿਰਾਵਟ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਤਰਲਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਪੁਰਾਤਨ ਹਾਲਾਤ ਵਾਚ ਕੇ ਕੌਮ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰੇ ਅਤੇ ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰੌਅ ਰੁਮਕ ਪਵੇ।¹⁷

ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਪਰ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਰਚਨਾਕਾਰ ਜਿਸ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਉਹੋ-ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਆਲੋਚਕ ਨੂੰ ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ? ਕੀ ਗੈਰ ਸਿੱਖ ਪਾਤਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕ-ਤਰਫਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫੀ ਹੈ ਕੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ ਤੇ ਸਿਰਫ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਹੀ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ ਕੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਵਿਹੂਣੀ ਹੈ ਅਜਿਹੇ ਕੁਝ ਸੁਆਲ ਹਨ ਜੋ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਨਾ ਕਿਰਤਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿਰ ਚੁੱਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਆਲੋਚਕ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਤਾਂ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਸੁੰਦਰੀ ਤੋਂ ਬਿਜੇ ਸਿੰਘ ਤੱਕ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਵਿਚਕਾਰ ਵੰਡਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਇਕ ਹੀ ਮਿਥਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਡਾ. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਿਤੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਮੁਗਲ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਜਬਰਨ ਧਰਮ ਬਦਲੀ ਰੋਕਣ ਲਈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਪੱਤ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਲੜਦੇ ਹਨ।¹⁸

ਹੁਣ ਇਸੇ ਟਿੱਪਣੀ ਉੱਪਰ ਹੀ ਕਈ ਸ਼ੰਕੇ ਉਪਜਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੀ ਸਿੱਖ ਸਿਰਫ ਧਰਮ ਬਦਲੀ ਖਾਤਰ ਹੀ ਝੂਜਦੇ ਸਨ। ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿੱਖ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਪੱਤ ਬਚਾਉਣਾ ਹੀ ਸੀ? ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕੀ ਸੁਰਮੁਤੀ ਜਾਂ ਸੁੰਦਰੀ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਘਟਨਾ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖ ਸੀ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉਤਰ ਨਹੀਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਕੁਝ ਸਵਾਲ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੈਰ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੀ ਝਲਕ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਿਰੋਲ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਗੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਉਤਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ ਨੂੰ ਗਲਪੀ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਵਿਚ ਨਾ ਢਾਲਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਸਾਡੇ

ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਕ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਨਾਵਲ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਗੈਰ-ਨਾਵਲੀ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਉਨਮੁਖ ਹਨ ਅਤੇ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਵਿਚ ਗੁਆਚਦਿਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚਲੀ ਗਲਪਨਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਔਝੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਰਸਤਾ ਚੁਣਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਗਲਪ ਦੀ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤਕਤਾ ਤਹਿਤ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਨਿਰੋਲ ਨਾਵਲ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਾਲਾ ਹੈ।¹⁹

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਸਾਡੇ ਧਰਮ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਕਿੱਸਿਆ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਕਥਾ ਅੰਸ਼ ਤੇ ਬੀਜ ਮੌਟਿਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਕਥਾਨਕ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ।²⁰

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੈ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਰੱਖਿਆ ਦਾ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬੁਲੰਦ ਇਰਾਦਿਆਂ ਅਤੇ ਤਾਕਤਵਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਸੂਝ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਸਿਸਟਮ ਦੀਆਂ ਸੁਢ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਤਬਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਕੰਜ-ਕੁਆਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਕੁਆਰਪਣ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਉੱਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜੋਰ ਹੈ। ਸੁੰਦਰੀ ਅਤੇ ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ ਇਸੇ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ ਅਤੇ 'ਸੁਭਾਗ ਜੀ' ਆਪਣੇ ਪਤੀਵਰਤਾ ਧਰਮ ਦੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਜੂਝਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾ.ਦਰਸ਼ਨ ਗਰੇਵਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ ਕਿ:

ਗੁਮਾਂਸ਼ ਵਿਚ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਕੁਆਰਪਣ ਜਾਂ ਸਤ ਧਰਮ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਮਤ ਧਰਮ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਪਤਿਤ ਹੋਇਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤਾਂ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਗੁਮਾਂਸ਼ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਸਤ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਗਵਾਉਣ ਨਾਲੋਂ ਜਾਨ ਦੇਣਾ ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।²¹

ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿਵਰਣ ਦੇਣ ਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਉੱਪਰ ਹੋਈ ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰਕ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦਗੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਮੌਜੂਦਗੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੈ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਦਿੱਖ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਨਹੀਂ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਉੱਤਮ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।²²

ਸੁਭਾਗ ਜੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਧੇਰੇ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।²³

ਉਪਰੋਕਤ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਾਡੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਚਰਚਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਵਰਣ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਆਲੋਚਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਇਸ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਆਲੋਚਕ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਸਰਲ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾ ਰਹੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਫਿਰ ਚਰਚਾ ਵੇਲੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਮੁਤਾਬਕ

ਕੀਤੀ ਗਈ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ, ਕਥਾਨਕ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਨ, ਬੋਲੀ, ਸ਼ੈਲੀ ਆਦਿ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਖਾਸ ਆਲੋਚਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਸਗੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਤੱਤ ਨਿਖੇੜ ਹੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਿਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਕੀ ਹਨ। ਕਥਾਨਕ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਵੀ ਤੱਤ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਦਰਸਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੱਤ ਨਿਖੇੜ ਲਈ ਵੀ ਕੋਈ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਸਗੋਂ ਵਿਆਖਿਆ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ਉੱਪਰ ਚਰਚਾ ਹੈ। 'ਨਾਵਲਕਾਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ' ਪੁਸਤਕ ਡਾ.ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਮਹਿਤਾ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਾਰਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਹੀ ਤੱਤਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਡਾ.ਦਰਸ਼ਨ ਗਰੇਵਰ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਵਿਚ 'ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਮਾਂਸ਼' ਪਾਠ ਅਧੀਨ ਤੱਤ ਮੁਖੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਸਿਰਫ਼ ਇਤਨਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚਲੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਨਿਖੇੜ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਘੱਟ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਮਾਂਸ਼ ਕਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਨਿਬੰਧ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤੱਤ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਨ, ਨਾਵਲ ਸੁੰਦਰੀ ਦਾ ਕਥਾ ਸੰਦਰਭ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਗਤ ਅਧਿਐਨ ਆਦਿ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਨਿਬੰਧ ਹਨ ਜੋ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਤੱਤ ਮੂਲਕ ਚਰਚਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਾਹਿਤਕ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਉੱਪਰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਸੁੰਦਰੀ, ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ-ਸਿੱਖ Identity ਮੁੱਢਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤੀ ਦੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹਿਚਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਆਲੋਚਨਾ ਬਿਰਤੀ ਤਹਿਤ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਉਸੇ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁਸਾਂਝ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ।

ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਨਾਵਲ (ਸੁੰਦਰੀ, ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ, ਬੀਜੈ ਸਿੰਘ) ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਪੱਲਾ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਭੂਤ ਮੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੇਠ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਪਤਨ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਯਤਨ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਫੋਲ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤੀ ਕਰਨਾ ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਇਸੇ ਮੰਤਵ ਅਧੀਨ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਵਾਹਣ ਬਣਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।²⁴

ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਲੋਚਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਲੋਚਕਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਇਸੇ ਹੀ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ, ਪਾਤਰਾਂ, ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ। ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਉਸ ਸਿੱਖ ਬੁਰਜ਼ੁਆਜ਼ੀ ਦਾ ਹੀ ਬਦਲਵਾਂ ਰੂਪ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬਦਲਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੁਢਲਾ ਆਰਥਕ ਵਸੀਲਿਆਂ ਉੱਪਰ ਹੱਕ ਜਮਾਈ ਰੱਖਣਾ ਸੀ ਜਿਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਦੀ ਓਟ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਹ ਵਰਗ ਆਪਣੀ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੱਲ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਬਾਅਦ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਬਦਲਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਭਰਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਜਾਤੀ ਹਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਰਨ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਥਾਈਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਿੱਖੀ ਆਦਰਸ਼ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕਸੌਟੀ 'ਤੇ ਖਰੇ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦੇ। ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੈਂਤੜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਨਾਵਲ ਕਿਰਤਾਂ ਦਾ ਵਸਤੂ ਸਵੈ-ਬਚਾਓ ਵਾਲਾ ਪੈਂਤੜਾ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਇਹ ਨਵ ਕਿਰਤਾਂ ਉਸ ਆਰਥਕ-ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਮਾਨਵਤਾ ਪੱਖੀ ਹੋਵੇ। ਆਲੋਚਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਵਚੇਤਨ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਵਿਚਲੇ ਵਿਰੋਧ/ਟੱਕਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਗਲਾ ਆਲੋਚਨਾ ਰੁਝਾਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ/ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਬਿਰਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੁਆਰਾ 'ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯੁਗ' ਪੁਸਤਕ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤਹਿਤ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦਿਆਂ ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉੱਪਲ, ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁਸਾਂਝ, ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ, ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਨੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰਕ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਵਸਤੂ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਨਵ-ਆਲੋਚਨਾ ਪੱਧਰੀ ਤਹਿਤ ਰੂਪਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਆਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੀਨ 'ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ-ਪ੍ਰਬੰਧ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਡਾ. ਸੁਨੀਤਾ ਕੌਸ਼ਲ ਨੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਸੁੰਦਰੀ' ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਹਿਤ ਆਲੋਚਕ ਨੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚਲੇ ਗਲਪ ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਗਲਪ ਰੂੜੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਨੀਤਾ ਕੌਸ਼ਲ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗਲਪੀ ਬਿੰਬ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਘੇਰੇ ਅਧੀਨ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਹੀ ਇੱਕੋ ਅਜਿਹਾ ਨੁਕਤਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਅਧਿਐਨ 'ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਗਲਪ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਕਾਂਗ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਲੋਚਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ਵਿਚੋਂ ਫੈਲਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਕਾਂਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਦੇਖਦੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਵਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੱਖ ਆਪ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਵਿਧਾ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ। ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਲਾ ਉਦੇਸ਼ਮੁਖਤਾ ਕਾਰਨ ਨੀਵੇਂ ਪੱਧਰ ਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜਕ-ਸਾਹਿਤਕ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਗਗਨ ਇੰਦਰ ਕੌਰ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ 'ਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਸਿਰਫ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਟੀਚਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹੀ ਨਾਵਲ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਲੀਹਾਂ ਉੱਪਰ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੁਆਰਾ ਤੋਰਿਆ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਨੀਹਾਂ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਸਾਹਿਤਆਰਥ, ਨਾਵਲ ਤੇ ਪਲਾਟ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯੁਗ, ਰਾਹੀਂ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਸੇਖੋਂ ਦੁਆਰਾ 'ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯੁਗ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਨਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਕਿੰਤੂ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਸੱਚ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ (ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ) ਰਾਜ ਦੇ ਖੁੱਸ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਹ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਤ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਮਨੋਰਥ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾਉਂਦੇ। ਜੇ ਓਹ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸਥਾਪਨ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਹੀ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਮੁੜ ਕੇ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਪਰ ਕੀ ਅਜਿਹਾ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਕਿਸੇ ਭਾਰਤੀ ਸਵਰਾਜ ਤੇ ਤਾਂਘੀ ਸਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੁੰਦਰੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਤਾਂਘ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪ੍ਰਤੀਤ ਇਉਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਅਧੀਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਫੁਲਦਾ-ਫੱਲਦਾ ਦੇਖਣਾ ਚੁਣਦੇ ਸਨ।²⁵

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਢਿੱਲੀ ਗੋਂਦ, ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਵਲ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਕਤਾ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸੋਬਤੀ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ 'ਸਿੱਖ Identity' ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਵਰਗ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕੀਤੀ ਪੈਰਵਾਈ ਨੂੰ ਗਲਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਬੁਰਜ਼ੁਆਜ਼ੀ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੁਖਾਂਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਅਧੀਨ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਆਲੋਚਨਾ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਥਾਂ-ਪਰ-ਥਾਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗੀ ਹਿਕਮਤ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।²⁶

ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁਸਾਂਝ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਪਰਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਡਾ. ਦੁਸਾਂਝ ਪੂਰਨ ਸੁਹਿਰਦਤਾ, ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪੱਕੀ ਸੇਧ ਦੇਣ ਦੀ ਮੰਗ ਨਾਵਲਕਾਰ ਪਾਸੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ:

ਧਾਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਪਾਸੋਂ ਨਿਰਪੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਮੰਗ ਪੈਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੰਤਵ ਹੀ ਪੱਖਪਾਤੀ ਸੀ।²⁷

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਆਲੋਚਕ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਾਈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਰੂਪ-ਵਿਧਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਵ-ਆਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਰੂਸੀ-ਰੂਪਵਾਦੀ, ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ, ਨਵੀਂ-ਆਲੋਚਨਾ ਆਦਿ ਆਲੋਚਨਾ ਪੱਧਤੀਆਂ ਅਧੀਨ ਵੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਮੋਢੀ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਬਿੰਦੂ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ :

ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਇਕ ਸੱਮਸਿਆ ਦਾ ਤੁਰੰਤ ਫੁਰਤ ਹੱਲ ਕੱਢਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸੱਮਸਿਆ ਤੋਂ ਹੱਲ ਤੱਕ ਹੈ।²⁸

ਇਸੇ ਰੂਪਵਾਦੀ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਪੱਧਤੀ ਅਧੀਨ ਵੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਧਤੀ ਅਧੀਨ ਡਾ. ਸੁਨੀਤਾ ਕੌਸ਼ਲ ਨੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਹਿਤ ਆਲੋਚਕ ਨੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚਲੇ ਗਲਪ ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਡਾ. ਕੌਸ਼ਲ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਨਪੇ ਹੋਏ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ:

ਉਸ ਦੇ (ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ) ਨਾਵਲੀ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀਆਂ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪੀਠੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪੀਰ ਰਹਿਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ।²⁹

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਧਾ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ। ਇਸ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਆਲੋਚਨਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਹੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਵਾਚਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਧਾ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਇਸ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਲੋਚਨਾ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਐਮ.ਏ., ਐਮ.ਫਿਲ. ਜਾਂ ਪੀਐੱਚ.ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਸਤਰ ਮੁਤਾਬਕ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਤੱਤ ਨਿਖੇੜ ਜਾਂ ਨਾਵਲ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਆਲੋਚਨਾ ਬਹੁਤਾਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਧਾ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਵਿਧਾ ਦੇ ਉਦਭਵ ਲਈ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਇਸ

ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਕੰਮ ਹੋਇਆ ਘੱਟ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਬੋਝੇ ਆਲੋਚਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਸਮੀਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਉਣਤਾਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਥਮ ਨਾਵਲਾਂ ਵਜੋਂ ਸਥਾਨ ਦਿਵਾਉਣ ਵਿਚ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ, ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਨਾ ਜੁਗਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਦਾ ਗੁਣਾਤਮਕ ਤੇ ਗਿਣਾਤਮਕ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

0-0-0

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, **ਸੁੰਦਰੀ**, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਐਡੀਸ਼ਨ 2000, ਪੰਨਾ 35
2. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁਸਾਂਝ, **ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਵਲ**, ਸਿਰਜਣਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਦਸੰਬਰ-1967, ਪੰਨਾ 37
3. ਡਾ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ, 'ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗਲਪ ਰਚਨਾ', **ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ (ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ)**, ਅੰਕ-5 (ਸਤੰਬਰ-1972), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 37
4. ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ, 'ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਹਾਨ ਨਾਵਲ ਸੁਭਾਗ ਜਿ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਹੱਥੀਂ ਬਾਬਾ ਨੌਧ ਸਿੰਘ', **ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਕ-5 (ਮਈ-1957)**, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ 150
5. ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਮਹਿਤਾ, **ਨਾਵਲਕਾਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ**, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 1998, ਪੰਨਾ 106
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 129
7. ਹਰਮੀਤ ਸਿੰਘ, **ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰ**, ਪੰਮੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਪੰਨਾ 72
8. ਪ੍ਰਿੰਸੀ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, **ਸਾਹਿਤ ਦਰਸ਼ਨ**, ਕਸਤੂਰੀ ਲਾਲ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਫਰਵਰੀ-1957, ਪੰਨਾ 174
9. ਨਰਿੰਦਰ ਤਸਨੀਮ, **ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ**, ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1995, ਪੰਨਾ 10
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 10
11. ਡਾ. ਸੁਰੇਨ ਸਿੰਘ ਵਿਲਪੂ, 'ਨਾਵਲ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ', **ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ (ਗਲਪ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ)**, ਅੰਕ-19 (ਮਾਰਚ-1982), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 88
12. ਪ੍ਰੋ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ, 'ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ', ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 43
13. ਦਰਸ਼ਨ ਗਰੋਵਰ, **ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਵਲ 1960 ਤੱਕ** (ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ), ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਦਿੱਲੀ, 1980, ਪੰਨਾ 15
14. ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ, **ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ**, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1975, ਪੰਨਾ 254
15. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ, **ਮੁਢਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ : ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਧਿਐਨ**, ਪੰਕਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1988, ਪੰਨਾ 54
16. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 71
17. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਭੂਮਿਕਾ), **ਬੀਜੈ ਸਿੰਘ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ**, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1980, ਪੰਨਾ ੯
18. ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, 'ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ : ਇਕ ਪੁਨਰ-ਵਿਚਾਰ', **ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ (ਗਲਪ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ)**, ਅੰਕ-19 (ਮਾਰਚ 1982), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 183

19. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 183
20. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 180
21. ਦਰਸ਼ਨ ਗਰੇਵਰ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 41
22. ਕੰਵਲਜੀਤ ਕੌਰ, 'ਮੁੱਢਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਰਾਜਨੀਤਕ-ਅਵਚੇਤਨ', (ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1994, ਪੰਨਾ 64
23. ਬਲਦੇਵ ਕੌਰ ਗਾਦੜੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ, (ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ), ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1978, ਪੰਨਾ 103
24. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁਸਾਂਝ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 31
25. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯੁੱਗ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1962, ਪੰਨਾ 35
26. ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮਝ, ਸੇਧ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1974, ਪੰਨਾ 111
27. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁਸਾਂਝ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 43
28. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਪਾਰਗਾਮੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2002, ਪੰਨਾ 42
29. ਡਾ. ਸੁਨੀਤਾ ਕੌਸ਼ਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਲਿਟਰੇਚਰ ਹਾਊਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1996, ਪੰਨਾ 45

ਲੈਕਚਰਾਰ ਪੰਜਾਬੀ
 ਸਰਕਾਰੀ ਮਾਡਲ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ (ਲੜਕੇ),
 ਘੜੂਆਂ, ਐਸ. ਏ. ਐਸ. ਨਗਰ।
 ਮੋਬਾਇਲ : 98766-06039

ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ
 ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ,
 ਜੰਮੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਜੰਮੂ।
 ਮੋਬਾਇਲ : 94192-50434

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਮੁੜ ਫਰੋਲਦਿਆਂ

ਪ੍ਰੋ. ਰਵੇਲ ਸਿੰਘ

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। 1849 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਧਰਤੀ ਦੇ ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਰਹਿਤਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਕੋਈ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਿਕ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਸਗੋਂ ਇਸਦੇ ਪਿਛੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਪਸਾਰਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੰਗਜੂ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਟੈਂਅ ਨਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਭੂਮੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੂਝ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਉਤੇ ਪਕੜ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਸਦਕਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਕ ਸੌ ਸਾਲ ਦੇ ਲਗਭਗ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੇ ਉਸਦੇ ਮਨਸੂਬੇ ਕਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਮਝ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੜੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਉਂ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਲੁੰਬੜ ਚਾਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਵਿਦਰੋਹ ਤੇ ਉਤਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬਣਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਘੜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਤਹਿਤ ਹੀ ਗੋਰੀ ਹਕੂਮਤ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਲਾਗੂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀਣਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਦਿਖਾਉਣਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਪਛੜੇ ਹੋਏ ਗਰਦਾਨਣਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਛੁਟਿਆ ਕੇ ਵੇਖਣਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਕੂਲ ਤੇ ਕਾਲਜ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਤੇ ਇਸਾਈ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਸਮੇਤ ਅਨੇਕਾਂ ਪਹਿਲ ਕਦਮੀਆਂ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹਮਲਾ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਪ੍ਰੈਸ ਲਗਾ ਕੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਕੂਲਾਂ/ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਇਸਾਈ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਲੇਬਸ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਚਰਚਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਕਟ ਭਰੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਾਕਮ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕੂਟਨੀਤਕ ਚਾਲਾਂ ਤਹਿਤ ਹੀ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੰਡ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰੇਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਕੂਲਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆ ਦੀ ਸਾਂਝ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਪੈਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ/ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਰਸਾਈ ਵੀ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਿਆ ਜਾਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਿਲੌਰੀ, ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਆਦਿ